

CZESŁAW GRAJEWSKI¹

Instytut Historii Sztuki

Uniwersytet Kard. Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

ORCID: 0000-0002-2692-8232

EX EIUS TUMBA. INTRYGUJĄCY SZCZEGÓŁ ŚREDNIOWIECZNEJ LITURGII GODZIN

Ex eius tumba. An intriguing detail of the medieval office liturgy Abstract

The author analyzes the offices of St. Catherine of Alexandria. In some offices there is a responsory "Ex eius tumba." This is a chant that also exists in all offices of St. Nicholas. The author indicates that the reason for this convergence is the phenomenon of the leaking of fragranced healing oil from the relics of St. Catherine and St. Nicholas. He ponders if both offices could have been created in the monastery of the Holy the Trinity in Rouen in the mid-eleventh century and whether the Benedictines: Isembert and Ainard might be their authors.

Keywords: St. Catherine of Alexandria, The Divine Office, liturgy, manuscript

Streszczenie

Autor analizuje oficja o św. Katarzynie z Aleksandrii. W niektórych oficjach istnieje responsorium Ex eius tumba. Jest to utwór, który istnieje również we wszystkich oficjach o św. Mikołaju. Autor wskazuje, że powodem tej zbieżności jest zjawisko wyciekającego pachnącego i leczniczego oleju z relikwii św. Katarzyny i św. Mikołaja. Artykuł jest próbą odpowiedzi na pytanie o to, czy oba oficja mogły powstać w klasztorze Św. Trójcy w Rouen w połowie XI w. oraz czy ich twórcami mogli być benedyktyni o imionach Isembert i Ainard.

Słowa kluczowe: Św. Katarzyna Aleksandryjska, Liturgia Godzin, liturgia, manuskrypt

Przecieżmiotem szczególnego zainteresowania autora od dłuższego czasu stały się oficja brewiarzowe o św. Katarzynie z Aleksandrii. W wyniku szerokiej kwerendy prowadzonej w 2018 i 2019 udało się wyizolować ponad 900 przekazów oficjów, wśród których na czoło

¹ **Prof. dr hab. Czesław Grajewski**, kierownik Katedry Kultury Artystycznej w Instytucie Historii Sztuki UKSW. Badania naukowe koncentruje wokół zagadnień źródłoznawczych oraz oficjów o św. Katarzynie Aleksandryjskiej; graczes@yahoo.com.

wysuwają się *Virginis eximiae* oraz *Inclita sanctae virginis*, w mniejszym stopniu inne, np. *Ave virgo speciosa*, *Ave gemma claritatis* oraz *Gratulemur in honore*. Z wyjątkiem ostatniego, wymienione utwory cechuje interesujące zjawisko, mianowicie przenikanie pojedynczych antyfon i responsoriów, a nawet całych zespołów śpiewów z jednego oficjum do innego, co generuje trudności identyfikacyjne i typologiczne tychże oficjów.

Zjawisko to zostało dostrzeżone już pod koniec XIX w., kiedy redaktorzy „*Analecta Hymnica*” mieli trudności z ustaleniem wersji pojedynczego oficjum². Spośród szerzej obecnych oficjów katarzyńskich jedynie *Gratulemur in honore* nie zostało dotknięte tą cechą. W świetle tego procesu przenikalności śpiewów warto zwrócić uwagę na responsorium *Ex eius tumba*, zaskakująco obecne w oficjach zarówno o św. Katarzynie jak i św. Mikołaju. Jakie przyczyny spowodowały ten stan rzeczy i co on oznacza dla badań nad monodią liturgiczną?

Struktura oficjów

Żeby odpowiedzieć na powyższe pytanie trzeba wiedzieć, że kult św. Mikołaja biskupa w Kościele łacińskim zaistniał wcześniej niż Dziewicy Aleksandryjskiej. Pierwsze zachodnie jego ślady sięgają IX w., a pierwsze dowody kultu w Normandii (co okaże się kluczowe) datowane są na wiek XI³. Dość charakterystyczna w tym względzie jest prawidłowość: Spośród zachowanych sześciu najstarszych, kompletnych antyfonarzy tradycji diecezjalnej, tylko dwa rejestrują oficjum brewiarzowe ku czci Świętego Biskupa⁴, zaś katarzyńskie są w nich jeszcze nieobecne. Antyfonarze proveniencji zakonnej, nadal pomijając św. Katarzynę⁵, częściej uwzględniają w swych kalendarzach św. Mikołaja, jednak mimo wszystko chodzi o mniej więcej ten sam czas: przełom XI i XII wieku.

W celu zobrazowania problemu należy zestawić zasadnicze konstytuanty obu oficjów (tj. antyfon i responsoriów). Wyboru źródeł dokonano subiektywnie, zwracając uwagę na to, by znajdowały się w nich oficja na cześć obojga świętych, ponadto pochodziły z różnych tradycji liturgicznych, a przy tym powstały w jak najkrótszym interwale czasowym. Na wybór przekazów w sposób oczywisty miała wpływ struktura ksiąg: nie każda wszak zawiera całość repertuaru liturgicznego, a pamiętać należy, że obchód św. Mikołaja znajduje się na

² *Analecta Hymnica* (dalej: AH) wymienia następujące: *Inclita sanctae virginis* (XII w.); *Benedicta sit immensa* (XIII w.); *Ave virgo speciosa* (XIII w.); *Gratulemur in honore* (XIII w.); *Virginis eximiae* (XIII w.); *Triumphandi concordando* (XIV w.); *Lucundare superna patria* (XVI w.) oraz dwa oficja bez pierwszej antyfony. Por. *Analecta Hymnica*, 18, nr 37-39; 26, nr 69-74. Badania autora upoważniają do stwierdzenia, że nie jest to lista wyczerpująca.

³ Można przytoczyć przypadek mszału z opactwa w Murbach w Alzacji (XI w., *Missale ad usum Murbacensis abbatis*; Colmar, Bibliothèque Municipale, ms. 217 (444), f. 3v), w którego kalendarzu zapisano obchód św. Mikołaja, zaś św. Katarzyny jeszcze nie uwzględniono.

⁴ Antyfonarz z Ivrea (XI w.) i z Bambergu (koniec XII w.). *Corpus Antiphonalium Officii*, t. 1: *Manuscripti cursus romanus*, red. R.-J. Hesbert, Rome 1963.

⁵ Np. antyfonarz z Saint-Maur-les-Fosses (XI/XII w.), z Silos (XI w.). *Corpus Antiphonalium Officii*, t. 2: *Manuscripti cursus monasticus*, red. R.-J. Hesbert, Rome 1965. Dość wymowny jest przykład mszału z opactwa Saint-Denis de Nogent-le-Rotrou (Le Mans, Bibliothèque Municipale, ms. 23, f. CLXV) z ok. 1081-1094, gdzie na marginesie dopisano trzy oracje mszalne ku czci św. Mikołaja przy jednoczesnym całkowitym milczeniu o św. Katarzynie. Dopisano zresztą w tym manuskrypcie oracje także o św. Benedykcie i św. Janie Chrzcicielu. Dalej: ordo krakowskie (Archiwum i Biblioteka Kapituły, ms. 51 z XII w.) oraz antyfonarz norbertanek (Imbramowice, Biblioteka SS. Norbertanek, ms. RM 1, napisany prawdopodobnie w Plocku na początku XIII w.) zawierają oficjum o św. Mikołaju, natomiast o św. Katarzynie jeszcze nie. Niemniej doświadczyć można sytuacji, kiedy w kalendarzu XI-wiecznym imię św. Katarzyny wpisane jest w warstwie oryginalnej, zaś św. Mikołaja jako późniejsze uzupełnienie. London, British Library, ms. Cotton Vitellius E XVIII (3 ćw. XI w.), f. 7r-7v.

początku roku kościelnego, zaś obchód św. Katarzyny najczęściej go zamyka. Jeśli więc brewiarz/antyfonarz obejmował tylko połowę roku (a takie przypadki są częste), jasne jest, że nie może obejmować treściowo dni liturgicznych obojga świętych. Wybór autora padł ostatecznie na trzy księgi: szwajcarski brewiarz z Konstancji⁶; francuski brewiarz z Bayeux⁷; również francuski druk z Rouen⁸.

Do analizy wystarczą śpiewy matutinalne; bez szkody można pominąć nieszpory i laudes; dobrze jednak będzie pamiętać, że tytułowy śpiew mógł funkcjonować także jako responsoorium w nieszporych zarówno o św. Mikołaju jak i św. Katarzynie. Najpierw teksty oficjów o św. Katarzynie (w całym artykule pisownia klasyczną łączoną).

Tab. 1.

Katarzyna 25 XI	Stuttgart, cod. 39 1458-1464 Konstanz	Bayeux, ms. 72 XV w., Bayeux	Rouen druk 1491
Matutinum			
I Nokturn			
an1	Virgo regalis	In bello virtus Constantinoque	Virgo sancta Catherina
an2	Haec Dominum caeli	In qua daemonibus libamina	Inter aras idolorum
an3	Membra Redemptoris fidei	Assunt gentiles	Hanc caelestis animavit
r1	Sancta virgo Catherina	Nobilis et pulchra	Summae Maiestati debitas
v	Tam divinis quam humanis	Cui rex carne	Haec est virgo gratia
r2	Cogit Caesar Christi	Martyrium sitiens	Sacris erat litterarum
v	Saevit hostis	Daemonibus plena sunt	Erat beata legis
r3	Virgo prudens et electa	Haec quinquagenos	O felix virgo
v	Ab angelo confortata	Efficiens testes	Summa Dei bonitas
II Nokturn			
an4	Caesaris intrepide	Ecce dies tristis	Iussu regis tortori traditur
an5	Non cedens monitis	Ecclesiae nati merentes	Lux de caelis illustravit
an6	Caesar ut invictam	Fit sonus et clamor	Dilecta Deo Catharina
r4	Sponsa Christi gloriosa	O quam felices sanctissima	Virgo flagellatur
v	Caritate vulnerata	Cum duce Porphirio	Sponsus amat
r5	Christus sanctam tenebroso	Impius hanc Caesar	Domo clausa tenebrarum
v	Salve virgo benedicta	Illa manet constans	Veritatem docens plures
r6	O mater nostra ter sancta	Iam Christi thalamum	A summo nivea caelo
v	Iam Christo iuncta	Obtineat praecibus	Quam specie carnis

⁶ Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, cod.bibl.fol.39 (1458-1464).

⁷ Bayeux, Bibliothèque du Chapitre, ms. 72 (XV w.).

⁸ *Breviarium ad usum Rothomagensem*, druk Rouen 1491.

Katarzyna 25 XI	Stuttgart, cod. 39 1458-1464 Konstanz	Bayeux, ms. 72 XV w., Bayeux	Rouen druk 1491
III Nokturn			
an7	Machina paenalis	Processit virgo Christo	Haec est sponsa quae sic
an8	Martyr ut oravit	Haec Christum Dominum	Caesar eius visa constantia
an9	Virginis ex oleo	Haec Christi sponsa Christi	Caelesti tyrannus territus
r7	Ex eius tumbae marmoreis	Horrendo subdenda	Maxentium et omnem
v	Catervatim ruunt populi	Tamquam Chaldaeis	Regnum regis terrestris
r8	Corpus virgineum	Percussa gladio dat	Mira Christi pietate
v	Purus in aetherea	Membris virgineis	Ut caelestis ope sponsi
r9	O Christi pietas	Ex eius membris virgineis	Ex eius tumba marmorea
v	Virginis ob meritum	Catervatim ruunt populi	Catervatim ruunt populi

Widać, że każde z powyższych źródeł przekazało odmienne teksty; zresztą od XII w. na cześć Dziewicy Synajskiej skomponowano kilkanaście oficjów. Mimo tej dywersyfikacji, responsorium *Ex eius tumba marmorea* (także w wariantach *Ex eius tumba crystallina*, *Ex eius membris mundissimus*, a w rękopisach z Normandii nawet *Ex eius membris sanctissimis*) jest elementem każdego z trzech powyższych oficjów, choć funkcjonującym nie w tym samym miejscu (responsorium siódme bądź dziewiąte).

Trzeba dodać, że śpiew *Ex eius tumba* nie jest obecny w każdym przekazie i w każdym oficjum o św. Katarzynie. Co więcej, znajduje się w wyraźnej mniejszości, nie na tyle jednak nikłej, by nie zostać dostrzeżonym⁹. Co także warto podkreślić, w rodzimych księgach, z konieczności na ogół późniejszych – XV i XVI wiecznych – responsorium to w oficjach katarzyńskich nie zostało dostrzeżone, występuje wyłącznie w oficjum mikołajowym. Poniżej zestawiono oficja¹⁰ i podano liczbę źródeł, w których *Ex eius tumba* jest odnotowane (chodzi o oficja katarzyńskie):

<i>Ave gemma claritatis</i>	11 na 24 wszystkie przekazy;
<i>Ave virginum gemma</i>	0 na 10 (nie występuje);
<i>Ave virgo speciosa</i>	6 na 118;
<i>Gratulemur in honore</i>	0 na 18 (nie występuje);
<i>In bello victus</i>	12 na 14;
<i>Inclita sanctae virginis</i>	26 na 142;
<i>Passionem gloriosae</i>	4 na 24;
<i>Prudens virgo lampadae</i>	0 na 5 (nie występuje);
<i>Virginis eximiae Catherinae</i>	36 na 281;
inne, szcążkowe, pozostałe, niezidentyfikowane	15 na 286.

W sumie stanowią one nieco ponad 10% ogólnej liczby przekazów. Jednak nie tyle ograniczona częstotliwość wystąpienia responsorium *Ex eius tumba* jest intrygująca, ile sam fakt

⁹ Nie można zgodzić się z opinią, według której responsorium *Ex eius tumba* wykonywane było w większości diecezji. *Oeuvres poétiques d'Adam de S.-Victor*, t. 2, red. L. Gautier, Paris 1859, s. 331.

¹⁰ Typologia oficjum zaproponowana w niniejszym studium nie koresponduje z *Analecta Hymnica* – w powyższym zestawieniu tytuł oficjum najczęściej jest incipitem pierwszej antyfony nieszpornej.

pojawienia się tego śpiewu w oficjach poświęconych dwojgu świętym. Poniżej konfrontacja repertuaru śpiewów poświęconych Dziewicy Aleksandryjskiej z analogicznym, dotyczącym św. Mikołaja (źródła oczywiście pozostają te same).

Tab. 2.

Mikołaj 6 XII	Stuttgart, cod. 39 1458-1464 Konstanz	Bayeux, ms. 72 XV w., Bayeux	Rouen druk 1491
Matutinum			
I Nokturn			
an1	Nobilissimus siquidem	Nobilissimus siquidem	Nobilissimus siquidem
an2	Postquam domi puerilem	Postquam domi puerilem	Postquam domi puerilem
an3	Pudore bono repletus	Pudore bono repletus	Pudore bono repletus
r1	Confessor Dei Nicolaus	Confessor Dei Nicolaus	Confessor Dei Nicolaus
v	Erat enim valde compatiens	Erat enim valde compatiens	Erat enim valde compatiens
r2	Operibus sanctis Nicolaus	Operibus sanctis Nicolaus	Operibus sanctis Nicolaus
v	Voce quippe de caelo	Voce quippe de caelo	Voce quippe de caelo
r3	Quadam die tempestate	Quadam die tempestate	Quadam die tempestate
v	Mox illis clamantibus	Mox illis clamantibus	Mox illis clamantibus
II Nokturn			
an4	Auro virginum incestus	Auro virginum incestus	Auro virginum incestus
an5	Innocenter puerilia	Innocenter puerilia	Innocenter puerilia
an6	Gloriam mundi	Gloriam mundi	Gloriam mundi
r4	Audiens Christi confessor	Audiens Christi confessor	Audiens Christi confessor
v	Statimque solutos a vinculis	Statimque solutos a vinculis	Statimque solutos a vinculis
r5	Qui cum audissent	Qui cum audissent	Qui cum audissent
v	Clara quippe voce	Clara quippe voce	Clara quippe voce
r6	Beatus Nicolaus iam triumpho	Beatus Nicolaus iam triumpho	Beatus Nicolaus iam triumpho
v	Ut apud Christum	Ut apud Christum	Ut apud Christum
III Nokturn			
an7	Pontifices almi divina	Pontifices almi divina	Pontifices almi divina
an8	Sanctus quidem triticum	Sanctus quidem triticum	Sanctus quidem triticum
an9	Muneribus datis	Muneribus datis	Muneribus datis
r7	Ex eius tumba	Summe Dei confessor	Summe Dei confessor
v	Catervatim ruunt populi	Qui tres pueros morti	Qui tres pueros morti
r8	Summe Dei praesul	Servus Dei Nicolaus	Servus Dei Nicolaus
v	Qui tres pueros morti	Affluens itaque	Affluens itaque
r9	Dum Mirrensium	Ex eius tumba	Ex eius tumba
v	Tamdiu quippe	Catervatim ruunt populi	Catervatim ruunt populi

Już pobieżny ogląd skłania do trzech konstatacji. Po pierwsze, chodzi tu o jedno oficjum, stąd repertuar Matutinum jest niemal całkowicie stabilny w powyższych przekazach i poza III nokturnem zgadzają się one zupełnie. Po drugie, przekazy samego responsorium *Ex eius tumba*, jeśli nie uwzględniać czynnika wariantowości, również są zgodne.

Po trzecie natomiast, i to jest zdaniem autora bardzo istotne spostrzeżenie, przeniesienie owego responsorium (od św. Katarzyny do św. Mikołaja bądź przeciwnie, o tym dalej) dokonało się kontekstualnie. Oznacza to, że jeśli np. w manuskrypcie z Konstancji w oficjum mikołajowym wystąpiło jako siódme, to po przeniesieniu śpiewu do oficjum katarzyńskiego, również tam zajęło siódme miejsce. Podobnie w obu źródłach francuskich: responsorium jest zlokalizowane jako dziewiąte w obu oficjach. Spostrzeżenie to ma znaczenie literackie i muzyczne:

Od strony literackiej oficjum jest narratywne, tj. opisuje skrótowo w formie poetyckiej dzieje życia i zwłaszcza heroizm w obliczu męczeńskiej śmierci (stąd łacińskie ich określenia, np.: *Historia de Sanctæ...*, *Passio Sancti...*, *Ex gestis eius* itp.). Trudno zatem wyobrazić sobie sytuację, by responsorium mówiące np. o uzdrowieniach za przyczyną świętej zostało umieszczone jako wcześniejsze, tj. przed tekstem mówiącym o jakimś epizodzie jeszcze za jej życia – byłoby to nielogiczne.

Od strony muzycznej uzasadnienie leży w fundamencie tonalnym śpiewów. W oficjach postgregoriańskich antyfony i responsoria aranżowane są w listy ułożone w rosnącym porządku modalnym (pierwsza antyfona skomponowana w I modus, druga antyfona w II modus itd.). Zmiana więc miejsca któregośkolwiek śpiewu pociąga za sobą zaburzenie tego numerycznego porządku. Takie przypadki jednak nie są odosobnione, a wówczas uwagę badaczy zwraca możliwość późniejszych zmian w pierwotnej strukturze oficjów.

Relacje między oficjami

Zauważone i opisane wyżej zjawisko w sposób naturalny wzbudza pytania o to, w którą stronę skierowany był przepływ teje twórczości, o wzajemne relacje, powód takiego postępowania i oczywiście autorstwo. Najpierw uwagę skoncentrować należy na wyświetleniu powodu, dla którego responsorium *Ex eius tumba* przypisane zostało zarówno św. Katarzynie jak i św. Mikołajowi. O czym mówi tekst tego śpiewu?

Ex eius tumba marmorea sacrum resudat oleum, quo liniti sanatur caeci, surdis auditus redditur et debilis quisque sospes regreditur. Catervatim ruunt populi cernere cupientes quæ per eum fiunt mirabilia.

Z jego marmurowego grobu wypływa święta oliwa, którą po namaszczeniu niewidomi zostają uzdrowieni, głusi odzyskują słuch, a słabi wracają silni. Tłum ludzi przybiega, chcąc doświadczyć cudów dokonanych przez niego.

Przekonanie o cudownych właściwościach tajemniczego uzdrawiającego płynu, który do dziś jeszcze wypływa z sarkofagu św. Mikołaja, musiało być w średniowieczu bardzo silne¹¹. Relikwie świętego w końcu wieku XI tymczasowo złożono w kościele św. Benedykta w stolicy Apulii, Bari. Niemal wiek później, po wybudowaniu bazyliki poświęconej

¹¹ Por. S. Tracz, *Wpływ wędrowki relikwii św. Mikołaja biskupa ze Wschodu na Zachód na kształtowanie się jego ikonografii w średniowiecznej Europie*, w: *Itinera clericorum. Kulturotwórcze i religijne aspekty podróży duchownych*, red. D. Quirini-Popławska, Ł. Burkiewicz, Kraków 2014, s. 140, 142-143. Aromat wydzielany przez ciała zmarłych jest dość silnym w średniowieczu toposem hagiograficznym, świadczącym o świętości zmarłej osoby.

św. Mikołajowi, tam zostały translokowane. Jest to właśnie ten moment, od którego w księgach zaczynają pojawiać się pierwsze oficja o Świętym Biskupie¹² (a nieco tylko później także o św. Katarzynie). Wiara w uzdrawiającą moc płynnych relikwii przebija także z innych utworów mikołajowych: hymnów, sekwencji i pieśni XIII-XVI w.¹³

Nietrudno także wykazać, że tekst responsorium *Ex eius tumba* wykazuje łączność ze spisanyymi między 1054 i 1090 mirakulami św. Katarzyny:

<i>Cæci ibidem visum, surdi auditum, claudi gressum, paralytici curationem, aliisque quibuslibet oppressi infirmitatibus recipere merentur sospitatem</i> ¹⁴ .	Tam ślepi odzyskują wzrok, głusi słyszą, chromi chodzą, sparaliżowani zostają uzdrowieni, chorzy w jakimkolwiek stanie odzyskują zdrowie.
---	---

Dlaczego ten sam tekst umieszczono również w twórczości ku czci św. Katarzyny? Niektóre z wymienionych wyżej oficjów katarzyńskich: *Gratulemur in honore*, *Ave virginum gemma*, *Prudens virgo lampadæ* nie uwzględniają responsorium *Ex eius tumba*, ale nie znaczy to, że sława leczniczego oleju nie jest w nich zawarta. Owszem jest, tylko ujęta innymi słowami. Np. w *Gratulemur in honore* zapisano¹⁵:

<i>Dum bene siderea fruere tur spiritus arce, glorificat carnem memorato Christus honore, sistitur in Synai sancto dignissima monte. Cuius tumba sacrum fluxu largitur olivum.</i>	Gdy duch raduje się gwiezdny pałacem, Chrystus wślawia czią ciało spoczywające na świętym Synaju, najgodniejszej górze. Której grób szczerze spływa świętą oliwą.
--	---

Zapisy kronikarskie i teksty liturgiczne mówiące o uzdrawiającej oliwie wypływającej z sarkofagu św. Katarzyny¹⁶ w monasterze na górze Synaj mają historyczne uzasadnienie. Około 1026-1030 mnich o imieniu Symeon (Pentaglosses) z klasztoru synajskiego odbył podróż do stolicy Normandii, Rouen, wioząc z sobą cząstki relikwii i nieco pachnącego oleju, które przekazał Isembertowi, pierwszemu opatowi klasztoru Świętej Trójcy (Trinité-du-Mont) na wzgórzcu wówczas znajdującym się nieopodal Rouen¹⁷, które jeszcze obecnie

Por. A. Radziwiński, *Średniowieczny żywot jako wyzwanie dla mediewisty: św. Elżbieta z Turynii*, w: *Piśmienność pragmatyczna – edytorstwo źródeł historycznych – archiwistyka*, red. R. Czaja, R. Kopiński, Toruń 2015, s. 83.

¹² Wymowny dowód wprowadzenia oficjum mikołajowego w związku z translacją relikwii znajduje się w ordo katedry Reims sporządzonym pod koniec XIII w. (po 1297). Na pierwotnie niezapisanym fragmencie karty anonimowy skryptor później umieścił w porządku liturgicznym incipity śpiewów wykonywanych *In translatione beati Nicholai*. Wśród wymienionych utworów, w Nieszporach widnieje oczywiście *Ex eius tumbæ*. Reims, Bibliothèque Municipale, ms. 329 (C. 174), f. 71v. Zob. fot. 1.

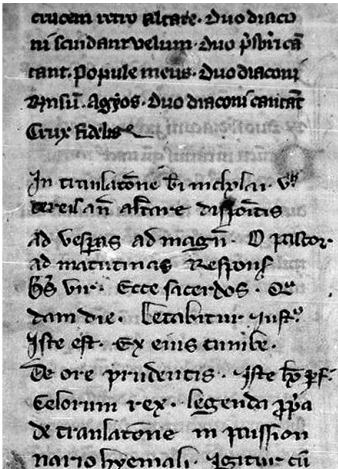
¹³ AH 18, nr 70; AH 21, nr 121, 123, 124; AH 28, nr 29.

¹⁴ *Sanctæ Catharinæ virginis et martyris translatio et miracula rotomagensia sæc. XI*, red. A. Poncelet, „Analecta Bollandiana”, 22 (1903), s. 431.

¹⁵ Jeden z najstarszych, a przy tym bardzo nielicznych przekazów tego oficjum znajduje się w pontyfikale płockim z końca XII w. lub początku XIII w. Sam zapis oficjum jest nieco późniejszy. *Pontificale Plocense I*, Płock, Biblioteka Seminarium Duchownego, ms. b.s., f. 205v-206v.

¹⁶ Np. *De membris vero eius usque in hodiernum diem oleum salutare emanat et multa per eam beneficia peraguntur* (zaś z jej ciała aż po dzisiejszy dzień wypływa lecznicza oliwa i wielu przez nią dobrem zostało ubogaconych). *Breviarium augustinianum*, Brno, Moravská Zemská Knihovna, ms. A 63 (II poł. XV w.), f. 407v. Oczywiście te i podobne opisy mają to zakorzenienie w hagiografii świętej rozpropagowanej przez *Złotą Legendę*.

¹⁷ Por. R. Fawtier, *Les reliques rouennaises de Sainte Catherine d'Alexandrie*, „Analecta Bollandiana”, 41 (1923), s. 357-368. Cyt za: D. Hiley, *Liturgische Gesangszyklen zur Heiligenverehrung im Mittelalter. Das Beispiel der h. Katharina*, w: *Roma quanta fuit. Beiträge zur Architektur-, Kunst- und Kulturgeschichte von der Antike bis zur Gegenwart*, red. A. Dietl, G. Dobler, S. Paulus, H. Schüller, Augsburg 2010, s. 330; V. Gazeau, *Normannia mona-*

Fot. 1. Dopisany porządek śpiewów *In translatione beati Nicholai*. Incipit *Ex eius tumbae* w piątej linii od dołu. Reims, Bibliothèque Municipale, ms. 329 (po 1297 r.), f. 71v (fot.: Bibliothèque Virtuelle des Manuscrits Médiévaux)

Należy teraz postawić pytanie, czy przejęty został wyłącznie tekst responsorium i do niego skomponowano nową melodię, czy też przejęcie miało charakter całościowy? Odpowiedź na to pytanie jest nieco utrudniona z tego względu, że trzeba odwołać się nie do brewiarzy, lecz do antyfonarzy; brewiarze bowiem, które dotąd były fundamentem rozważań, melodii nie zawierają. Nie udało się co prawda dotrzeć do całościowego (tj. pełnorocznego) antyfonarza, zawierającego *Ex eius tumba* zarówno w oficjum mikołajowym i katarzyńskim, jednakże sondażowa adiustacja repertuaru polskich antyfonarzy potwierdza bez żadnej wątpliwości, że responsorium to jest tym samym utworem, funkcjonującym w dwóch różnych oficjach²⁰ (fot. 2 i 3).

nazywa się Wzgórzem św. Katarzyny. Źródła historyczne przekazują, że pierwsze cudowne uzdrowienie za przyczyną Dziewicy Synajskiej miało miejsce w Rouen, zaraz po przywiezieniu jej relikwii i dotyczyło właśnie Isemberta, którego opuściły bóle zębów po aplikacji na dziąsła cudownego oleju¹⁸. Jest to najwcześniejszy zachowany pisemny przekaz dowodzący istnienia relikwii św. Katarzyny¹⁹. Dla ludzi wierzących także skuteczności jej orędownictwa.

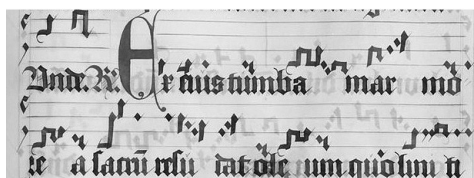
Jeszcze obecnie pielgrzymi odwiedzający monaster synajski, zwłaszcza na przełomie listopada i grudnia, kiedy relikwie świętej są wystawiane do publicznej adoracji, relacjonują o słodkim zapachu, jaki emitują. Tak więc nadprzyrodzone zjawiska, które działały się i nadal dzieją za przyczyną obojga świętych, umacniając wiarę w ich wstawiennictwo, stały się katalizatorem umieszczenia responsorium *Ex eius tumba* w oficjach brewiarzowych im dedykowanych.

stica, t. 2: *Prosopographie des abbés bénédictins (Xe-XIe siècle)*, Caen 2007, s. 263-265. Być może relikwie nie od razu trafiły do klasztoru Świętej Trójcy, bowiem Isembert (Hisenbertus, Isembertus, Ysembertus, zm. 1 listopada 1054) był jego pierwszym opatem od 1033 do 1047, ewentualnie podróż Symeona miałaby miejsce nieco później.

¹⁸ Ch. Walsh, *The Cult of St Katherine of Alexandria in Early Medieval Europe*, Hampshire-Burlington 2007, s. 89.

¹⁹ P. Schill, *Ikongraphie und kult der hl. Katharina von Alexandrien im mittelalter studien zu den szenischen darstellungen aus der Katharinenlegende* (praca doktorska, Ludwig-Maxymilian-Universität, München), München 2005, s. 37; Ch. Walsh, *The Cult of St Katherine*, dz. cyt., s. 73; K.J. Lewis, *Pilgrimage and the Cult of St Katherine of Alexandria in Late Medieval England*, w: *Pilgrimage explored*, red. J. Stopford, Suffolk-Rochester 1999, s. 147.

²⁰ Oficjum o św. Katarzynie: Auxerre, Bibliothèque Municipale ms. 60 (Sens, XIII-XIV w.), f. 411r; Köln, Dombibliothek, cod. IV (XV w.), f. 312r; Düsseldorf, Heinrich Heine Universität, ms. D-36 (1547, OCist. Altenberg), f. 269r. Oficjum o św. Mikołaju: Imbramowice, Biblioteka SS. Norbertanek, ms. RM 1 (pocz. XIII w.), f. 4v, Kraków, Biblioteka Kapitulna, ms. 52 (ok. 1320), f. 2v; Łask, Archiwum Kolegiaty, ms. b.s. (ok. 1520), f. 16v.

Fot. 2. *Ex eius tumba*, oficjum o św. Katarzynie. Düsseldorf, Heinrich Heine Universität, ms. D-36 (1547 r.), f. 269r (fot: digital.ub.uni-duesseldorf.de)

Fot. 3. *Ex eius tumba*, oficjum o św. Mikołaju. Imbramowice, Biblioteka SS. Norbertanek, ms. RM 1, (pocz. XIII w.), f. 4v (fot: archiwum autora)

Problem autorstwa

Angielski historiograf, Ordericus Vitalis (ok. 1075 – ok. 1142), w swej kronice pt. *Historia Ecclesiastica* (ok. 1082), opisującej m.in. dzieje Normandii, odnotowuje osobę mnicha benedyktyńskiego imieniem Ainard (Ænardus, Ainardus, Aynardus, zm. 1078²¹), klasztornego liturgisty i muzyka²². Co istotne, był on zakonnikiem w klasztorze Świętej Trójcy w Rouen²³ w czasie, gdy opatem tego klasztoru (pierwszym, od 1033), a więc przełożonym Ainarda, ale i nauczycielem²⁴, był Isembert, ten sam, którego w sposób cudowny opuściły bóle zębów i który – według kronikarza – miał skomponować oficjum o św. Mikołaju²⁵.

Ordericus w IV księdze *Historiæ Ecclesiasticæ* nazywa Ainarda i dwóch innych zakonników „trzema gwiazdami błyszczącymi na firmamencie nieba”²⁶ i chwali ich kompozycje (antyfony i responsoria). Kronikarz nie zaznaczył wprost, które oficja ma na myśli, jednak nieco dalej w tej samej IV księdze wspomniał, że Ainard skomponował „słodkie melodie oficjów do św. Kiliana, biskupa Würzburga, św. Katarzyny i wiele innych”²⁷. Obaj zakonnicy Ainard i Isembert byli Niemcami – o Ainardzie kronikarz wprost napisał „Hic fuit natione Teutonicus”, co może pośrednio tłumaczyć zainteresowanie osobą św. Kiliana (być może miał związki z diecezją Würzburg).

²¹ V. Gazeau, *Normannia monastica*, dz. cyt., t. 2, s. 299.

²² Taz, *Les abbés bénédictins de la Normandie ducale*, w: *Anglo-Norman Studies*, t. 26, red. J. Gillingham, Suffolk 2003, s. 80.

²³ C. Potts, *Monastic revival and regional identity in early Normandy*, Suffolk 1997, s. 118.

²⁴ O. Diard, *Histoire et chant liturgique en Normandie au XIe siècle. Les offices propres particuliers des diocèses d'Evreux et de Rouen*, „Annales de Normandie”, 53 (2003), z. 3, s. 199.

²⁵ Isembert skomponował nowe oficjum o św. Mikołaju i śpiewał je w swoim nowym klasztorze. „Isembert hat nach Auskunft des Geschichtsschreibers auch ein neues Offizium für den hl. Nikolaus in seinem neuen Kloster singen lassen”. D. Hiley, *Liturgische Gesangszyklen zur Heiligenverehrung im Mittelalter*, dz. cyt., s. 330; *Chronicon triplex*, Rouen, Bibliothèque Municipale, ms. 1201 (Y 124), f. 42; Por. V. Gazeau, *Normannia monastica*, dz. cyt., t. 2, s. 265.

²⁶ „Gerbertus Fontinellensis, et Ainardus Divensis, ac Durandus Troarnensis, quasi tres stellæ radiantes in firmamento coeli sic isti tres archimandritæ multis modis rutilabant in arce Adonai”. *Orderici Vitalis angligenæ, coenobii uticensis monachi, historiæ ecclesiasticæ*, t. 2, red. M. Chibnall, Oxford 1969, s. 296-298. Przydomek „Divensis” oznacza, że Ordericus opisuje Ainarda już jako opata normandzkiego klasztoru Saint-Pierre-sur-Dives (1046-1078).

²⁷ Tamże, s. 352.

Czy można dziś bezsprzecznie wskazać, które z kilku oficjów o św. Katarzynie wyszło spod ręki Ainarda? Oczywiście nie, niemniej próby takie są podejmowane²⁸. I nie chodzi rzecz jasna o autograf dzieła, tylko o samą kompozycję. David Hiley z kolei wskazuje na Ainarda w kontekście innego oficjum zapisanego w XII-wiecznym manuskrypcie benedyktyńskim pochodzącym z Normandii, obecnie przechowywanym w Neapolu²⁹. Rękopis jest niestety niekompletny – oficjum urywa się w trakcie II nokturnu, więc nie można stwierdzić, czy pierwotnie zawierało responsorium *Ex eius tumba*. Niemniej można taką tezę postawić. D. Hiley porównał zasób śpiewów w rękopisie z Neapolu z repertuarami dwóch XIII-wiecznych manuskryptów z Normandii, dochodząc do wniosku, że potwierdzają one związki rękopisu z Neapolu z Normandią³⁰.

Nie można tego wykluczyć, trzeba jednak zauważyć, że z dwóch manuskryptów wybranych przez tego znakomitego badacza do porównania, tylko jeden – pochodzący z Bayeux³¹ – mimo braku pierwszych niesporów i schematu diecezjalnego zawiera właśnie to oficjum, które przekazał rękopis przechowywany w Neapolu. Drugi manuskrypt, z Vendôme³², zawiera niestety odmienne oficjum i w związku z tym do analizy porównawczej w tym zakresie o wiele mniej się nadaje.

Autor niniejszego studium proponuje natomiast konfrontację z bardziej nadającym się do tego celu XIII-wiecznym niezdefektowanym brewiarzem benedyktynów z Le Mans, zawierającym to samo oficjum w wersji zakonnej (benedyktyńskiej). Dla tematu niniejszego studium ważne jest i to, że zawiera ono responsorium *Ex eius tumba*. Do analizy wybrano godzinę nocną, pomijając jako nieistotne pozostałe.

Tab. 3.

25 XI	Neapol, ms. XIII.G.24	Le Mans, ms. 188
	XII w., OSB Normandia	XIII w., OSB Le Mans
Matutinum		
I Nokturn		
an1	Hostis iustitiae Christi scissurus	In bello victus
an2	In qua daemonibus libamina	In qua daemonibus libamina
an3	Assunt gentiles mixtim	Assunt gentiles mixtim
an4	Ecce dies tristis aderat	Ecce dies tristis aderat

²⁸ Np. J.J. Blasina jest autorem bardzo interesującej, nieopublikowanej jeszcze w formie książkowej dysertacji doktorskiej *Music and Gender in the Medieval Cult of St. Katherine of Alexandria, c.1050-1300*, obronionej w Uniwersytecie Harvarda w 2015. Blasina wykazał od strony tekstowej i muzycznej, że oficjum w manuskrypcie NAL 1083 (Paris, Bibliothèque Nationale de France, XII/XIII w.) może być autorstwa Ainarda.

²⁹ Neapol, Biblioteca Nazionale, ms. XIII.G.24, f. 6v-8v.

³⁰ 1.) Paris, Bibliothèque de l' Arsenal, ms. 279 (diecezjalny z Bayeux); 2.) Vendôme, Bibliothèque Municipale, ms. 17E (benedyktyński). Por. D. Hiley, *The Historia sancte Caterine in MS Napoli, Biblioteca Nazionale, XIII.G.24. The Earliest Proper Office for St Catherine of Alexandria?*, w: *Musica e liturgia a Montecassino nel medioevo. Atti del Simposio internazionale di studi (Cassino, 9-10 dicembre 2010)*, red. N. Tangari, Rome 2012, s. 26.

³¹ Tamże, s. 27.

³² Tamże, s. 28-29.

25 XI	Neapol, ms. XIII.G.24	Le Mans, ms. 188
		XII w., OSB Normandia
an5	Ecclesiae nati merentes	Ecclesiae nati merentes
an6	Fit sonus et clamor	Fit sonus et clamor
r1	In civitate Alexandrina	In civitate Alexandrina
v	Haec in laude Christi	Haec in laude Christi
r2	Audiens itaque virgo	Audiens itaque virgo
v	Inique agis imperator inquit	Inique agis imperator inquit
r3	Expavescens imperator	Expavescens imperator
v	Quater deni et bis quini parant se	Quater deni et bis quini parant se
r4	Angelus interea descendens	Angelus interea descendens
v	Confortans teneram	Confortans teneram
II Nokturn		
an7	Processit virgo Christo	Præcessit virgo Christo
an8	Haec Christum Dominum firmaverat	Haec Christum Dominum formaverat
an9	At Christi sponsa Christi solaminae	At Christi sponsa Christi solaminae
an10	Cessit et obticuit chorus	Cessit et obticuit chorus
an11	Ut Caesar vidit quia virgo	Ut Caesar vidit quia virgo
an12	Rethor magnificus pro cunctis	Rethor magnificus pro cunctis
r5	Igitur rethores omnes	Igitur rethores omnes
v	O beata sponsa Christi hos in fide	O beata sponsa Christi hos in fide
r6	Videns itaque tyrannus Maxentius	Videns itaque tyrannus Maxentius
v	Simulator versipellis	Simulator versipellis
r7	<i>defekt rēkopisu (lacuna)</i>	Manet constans et invicta
v		O felicem Christi sponsam
r8		Verberibuscesa martyr crudeliter
v		Redditor o patiens iustis
III Nokturn		
an ad cantica		Concentus suaves et cantica laudis
r9		Uxor regis et Porphirius
v		Regem caeli cognoscentes
r10		Iam Christi thalamum
v		Obtineat praecibus
r11		Ecce quod optasti
v		Terrasti verae vitae

25 XI	Neapol, ms. XIII.G.24	Le Mans, ms. 188
		XII w., OSB Normandia
r12		Ex eius membris sanctissimis
v		Catervatim ruunt populi
prosa		Sospitati dedit aegros

Pierwsze antyfony w obu rękopisach, choć na pozór wydają się odmienne, w rzeczywistości są wariantami. Całość nie pozostawia wątpliwości, że chodzi o jedno, to samo matutinum, w którym jako ostatnie widnieje responsorium *Ex eius tumba*. Można więc przyjąć, iż Ainard – o ile rzeczywiście skomponował to oficjum – jest również autorem owego responsorium. Ale, jeśli oficjum o św. Mikołaju Isembert stworzył wcześniej, to wówczas jego właśnie należałoby uznać za autora *Ex eius tumba*. W średniowieczu nie istniał wszak problem praw autorskich, a w traktatach teoretycznych cytowanie całych fragmentów obcych autorów nawet bez zaznaczania źródła było normą.

Tu jednak nie chodzi o dzieło teoretyczne, lecz utwór muzyczny. Czy *Ex eius tumba* pierwotnie skomponowano na cześć św. Mikołaja i później włączono do nowego oficjum o św. Katarzynie, czy przeciwnie, trudno rozstrzygnąć. Zresztą, wobec faktu, że skomponowane zostały mniej więcej w tym samym czasie, w jednym klasztorze przez dwóch benedyktynów – wciąż to tylko hipoteza – nie ma to większego znaczenia. Mógł Ainard do oficjum katarzyńskiego włączyć responsorium z oficjum mikołajowego skomponowanego przez Isemberta, mógł i Isembert postąpić podobnie: przejąć je z Ainardowego oficjum.

Pewnym śladem, który może sugerować kierunek migracji jest obserwacja, że *Ex eius tumba* jest obecne w każdym adiustowanym oficjum mikołajowym, natomiast w katarzyńskich jest co prawda obserwowane, ale rzadko, o czym już wyżej napisano. Pamiętać także należy o tym, że Isembert był starszy od Ainarda, w dodatku był jego nauczycielem, co oczywiście nie przesądza o pierwszeństwie utworu Isemberta, ale wobec braku przeciwnych dowodów jest pewną sugestią.

Zarówno Isembert jak i Ainard mogli stworzyć swe oficja w oparciu przede wszystkim o *Passio Sanctae Catharinae* autorstwa św. Symeona Metafrastesy (ok. 960)³³ i także na podstawie relacji o cudach św. Katarzyny, o których zapewne opowiadał im w Rouen wysłannik z Synaju – św. Symeon Pentaglosses. Na uwadze należy mieć nieustannie także cud uzdrowienia Isemberta i wrażenie, jakie na nim samym oraz na współbraciach (w tym Ainardzie) w klasztorze Świętej Trójcy musiało to zdarzenie wywrzeć.

Kopiści, przynajmniej niektórzy, przepisując księgi liturgiczne, mieli świadomość występowania tego responsorium w obu oficjach. Np. dwukrotnie zdradził tę świadomość skryptor brewiarza z Bayeux³⁴, umieszczając w oficjum o św. Katarzynie responsorium *Ex eius tumba* w formie tylko incipitu tekstowego (dla oszczędności pergaminu) z adnotacją *quære in festo sancti Nicolai* (szukaj w oficjum o św. Mikołaju). I rzeczywiście, responsorium to, ale już w pełnej formie tekstowej (w wersji: *Ex eius tumba marmorea*), widnieje na

³³ *Patrologie Graecae Cursus Completus*, t. 116, red. J.P. Migne, Paris 1864, s. 275-302.

³⁴ Śpiew wpisany dwukrotnie: jako dziewiąte responsorium w matutinum oraz w II nieszpórach. Bayeux, Bibliothèque du Chapitre, ms. 76 (1479), f. 393v-394r.

wcześniejszych kartach księgi³⁵. Analogiczną praktykę obserwować można w XV-wiecznym także francuskim antyfonarzu³⁶, w którym skryptor zaznaczył na marginesie: *Ex eius tumba quære infra in festo s[ancti] Nicholai*.

Na koniec warto zauważyć jedno zjawisko. Teksty o św. Mikołaju, jako mającego swój obchód na początku roku kościelnego, musiały być przepisywane w księgach wcześniej niż teksty o św. Katarzynie, której obchód przypada dopiero na zakończenie roku. Tworząc księgę, rozpoczyna się jej przepisywanie od Adwentu, od początku roku kościelnego i w sposób naturalny kopista najpierw przepi-

suje oficjum mikołajowe, dopiero znacznie później katarzyńskie. W opisywanym kodeksie z Bayeux jest to różnica około 170 kart, których skryptor nie był w stanie skopiować w na tyle krótkim czasie, by ów śpiew zapamiętać tylko z samego procesu przepisywania. Musiał mieć świadomość występowania tego responsorium w obu oficjach, dlatego przy drugim chronologicznie wystąpieniu *Ex eius tumba* dodał informację, gdzie należy go szukać.

Fot. 4. *Unus panis*, oficjum o Św. Trójcy (fragment). Paris, Bibliothèque Nationale de France, ms. 15182 (XIII w.), f. 188v (fot.: gallica.bnf.fr)

* * *

Niektórzy badacze przekonują, iż Ainardowe oficjum (*passio*) nie przetrwało do obecnych czasów³⁷, ale czy na pewno? Autor, przychylając się bardziej do argumentacji D. Hileya niż J.J. Blasiny, nie wykluczałby możliwości uznania Ainarda za autora powyższego oficjum; nie przetrwał być może jedynie autograf oficjum.

Wyróżnienie świętego w sposób poetycki (rymowany) świadczy o jego popularności, obchód o mniejszej randze realizowany był tekstami wspólnymi o świętych³⁸. Nie ulega wątpliwości, że zarówno św. Katarzyna jak i św. Mikołaj byli w ten sposób wyróżniani w średniowiecznej liturgii. O znajomości i popularności melodii responsorium *Ex eius tumba* świadczy fakt, że została ona użyta w XIII w. do skomponowania responsorium *Unus panis et unum corpus* na uroczystość Bożego Ciała (fot. 4).

Warto pod tym względem zadiustować inne oficja; być może wyświetlone zostaną nieznane dotąd informacje, mogące skierować wzrok badaczy na postaci zakonników benedyktyńskich zarówno Ainarda jak i Isemberta. Z kronikarskich zapisów wynika bowiem jasno, że komponowali oficja.

³⁵ Tamże, f. 225v.

³⁶ Cambrai, Bibliothèque Municipale, 38 (olim 40), f. 378v.

³⁷ Ch. Walsh, *The Cult of St Katherine*, dz. cyt., s. 76; S. Bly Calkin, *Saracens and the Making of English Identity. The Auchinleck Manuscripts*, New York-London 2005, s. 136; J. Jenkins, K.J. Lewis, *St. Katherine of Alexandria. Texts and contexts in western medieval Europe*, Turnhout 2003, s. 8.

³⁸ Por. F. Wolnik, *Liturgia godzin w diecezji wrocławskiej w XV wieku*, Opole 1994, s. 79.

Bibliografia

- Analecta Hymnica Medii Ævi*, t. 18, red. G.M. Dreves, Leipzig 1894.
- Blasina J.J., *Music and Gender in the Medieval Cult of St. Katherine of Alexandria, c.1050-1300*, Cambridge, MA 2015 (praca doktorska, Uniwersytet Harvarda).
- Calkin S. Bly, *Saracens and the Making of English Identity. The Auchinleck Manuscripts*, New York-London 2005.
- Corpus Antiphonarium Officii*, t. 1 : *Manuscripti cursus romanus*, t. 2: *Manuscripti cursus monasticus*, red. R.-J. Hesbert, Rome 1963-1965.
- Diard O., *Histoire et chant liturgique en Normandie au XIe siècle. Les offices propres particuliers des diocèses d'Evreux et de Rouen*, „Annales de Normandie”, 53 (2003), z. 3, s. 195-223.
- Fawtier R., *Les reliques rouennaises de Sainte Catherine d'Alexandrie*, „Analecta Bollandiana”, 41 (1923), s. 357-368.
- Gazeau V., *Les abbés bénédictins de la Normandie ducal*, w: *Anglo-Norman Studies*, t. 26, red. J. Gillingham, Suffolk 2003, s. 75-86.
- Gazeau V., *Normannia monastica*, t. 2: *Prosopographie des abbés bénédictins (Xe-XIIIe siècle)*, Caen 2007.
- Hiley D., *Liturgische Gesangszyklen zur Heiligenverehrung im Mittelalter. Das Beispiel der h. Katharina*, w: *Roma quanta fuit. Beiträge zur Architektur-, Kunst- und Kulturgeschichte von der Antike bis zur Gegenwart*, red. A. Dietl, G. Dobler, S. Paulus, H. Schüller, Augsburg 2010, s. 315-338.
- Hiley D., *The Historia sancte Caterine in MS Napoli, Biblioteca Nazionale, XIII.G.24. The Earliest Proper Office for St Catherine of Alexandria?*, w: *Musica e liturgia a Montecassino nel medioevo. Atti del Simposio internazionale di studi (Cassino, 9-10 dicembre 2010)*, red. N. Tangari, Rome 2012, s. 21-33.
- Jenkins J., Lewis K.J., *St. Katherine of Alexandria. Texts and contexts in western medieval Europe*, Turnhout 2003.
- Lewis K.J., *Pilgrimage and the Cult of St Katherine of Alexandria in Late Medieval England*, w: *Pilgrimage explored*, red. J. Stopford, Suffolk-Rochester 1999, s. 145-160.
- Oeuvres poétiques d'Adam de S.-Victor*, t. 2, red. I. Gautier, Paris 1859.
- Orderici Vitalis angligenæ, coenobii uticensis monachi, historiae ecclesiasticæ*, t. 2, red. M. Chibnall, Oxford 1969.
- Patrologiæ Græcæ Cursus Completus*, t. 116, red. J.P. Migne, Paris 1864, s. 275-302.
- Potts C., *Monastic revival and regional identity in early Normandy*, Suffolk 1997.
- Radziwiński A., *Średniowieczny żywot jako wyzwanie dla mediewisty: św. Elżbieta z Turynii*, w: *Piśmienność pragmatyczna – edytorstwo źródeł historycznych – archiwistyka*, red. R. Czaja, R. Kopiński, Toruń 2015, s. 71-87.
- Sanctæ Catharinæ virginis et martyris translatio et miracula rotomagensia sæc. XI*, red. A. Poncelet, „Analecta Bollandiana”, 22 (1903), s. 423-438.
- Schill P., *Ikonographie und kult der hl. Katharina von Alexandrien im mittelalter studien zu den szenischen darstellungen aus der Katharinenlegende* (praca doktorska, Ludwig-Maximilian-Universität, München), München 2005.
- Tracz Sz., *Wpływ wędrówki relikwii św. Mikołaja biskupa ze Wschodu na Zachód na kształtowanie się jego ikonografii w średniowiecznej Europie*, w: *Itinera clericorum*.

- Kulturotwórcze i religijne aspekty podróży duchownych*, red. D. Quirini-Popławska, Ł. Burkiewicz, Kraków 2014, s. 137-162.
- Walsh Ch., *The Cult of St Katherine of Alexandria in Early Medieval Europe*, Hampshire-Burlington 2007.
- Wolnik F., *Liturgia godzin w diecezji wrocławskiej w XV wieku*, Opole 1994.